

MONOQRAFIYALAR ELMİ ƏDƏBİYYATIN NÖVÜ KİMİ

Kitab nəşri olduqca mürəkkəb, sistemli yaranışdır. O, bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan və biri-digərini tamamlayan elementlər toplusudur. Onun ən vacib elementi məndir. Mətnlər ədəbiyyatın növündən, məzmunundan və janrından asılı olaraq müxtəlif struktura və fikri elementlər məcmuuna malikdir. Beləliklə, nəşri ümumilikdə mürəkkəb və yaxşı təşkil olunmuş informasiya sistemi kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

Hər bir kitab, istər tədris ədəbiyyatı olsun, istər bədii, istərsə də elmi olsun, onlar müəyyən bilik sahələrinin oxucuları üçün yaradılır. Bu biliklər də, öz növbələrində müəyyən konkret bir məqsədlə təqdim edilir: bu və ya digər sahə üzrə toplanmış biliklərin ümumiləşdirilməsi, elmi tədqiqat nəticələrinin mübadiləsi, dünyagörüşün, ideoloji, siyasi baxışların formalaşması, dövlət və ictimaiyyətin mövqeyinin, hüquqi və mənəvi normaların oxucuya çatdırılması və s. Ədəbiyyatın ictimai təyinatı dedikdə, əsasən, onun oxucuya təsir etməsi başa düşülür. Demək olar ki, müxtəlif ədəbi əsərlər ictimai fəaliyyətin – elmin, təhsilin, ideoloji və siyasi tərbiyəvi işin, xalq təsərrüfatı sahəsinin, mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sferalarına xidmət edir.

Ədəbiyyatın ictimai təyinatı da müəyyən oxucu auditoriyasını nəzərdə tutur. Ədəbi əsərlərin oxucu ünvanı onun ictimai, məqsədli təyinatı ilə birlikdə ədəbi anlayışın sistemləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Ədəbi əsərlərin onların təyinatına və oxucu ünvanına belə sistemləşdirilməsi funksional hesab edilir.

Hər bir kitabın səciyyəvi xüsusiyyəti onun növünə müəyyən dərəcədə təsir göstərən informasiyanın xarakterindədir. Və bu xarakterin də əsas əlamətlərindən biri problemin dərinədən tədqiqidir. Elmi nəşrlərdə informasiyanın əks etdirilməsində mövzunun arqumentləşdirilmiş əsaslar və sübutların səmərəli tədqiqi metodları yüksək elmi səviyyədə işlənilməli və özünəməxsus dil-üslub vasitələri olmalıdır.

"Kitab işi özlüyündə rəssamlıq, heykəltəraşlıq, kino, teatr kimi millətin mədəni yaradıcılığının mühüm bir sahəsidir. Əslində hər şeyin başlanğıcı kitab-

dır – hər şey kitabdan başlanır, hər şey kitabdadır. Bir vaxt deyərdilər ki, İnternet əsrində kitab öz əhəmiyyətini itirəcək, amma indi məlum olur ki, İnternet kitabı əvəz edə bilmir. İnsan zəruri bilikləri, akademik və sistemli savadı sakit bir şəraitdə kitabla baş-başa qalanda daha yaxşı mənimsəyir. Demək, bəşəriyyət hələ bundan sonra da kitabsız keçinə bilməyəcək" (1, 5).

Hər bir kitabın özünəməxsus funksional əlaməti və funksiyalar tərkibi mövcuddur. Lakin müəyyən funksional əlamətlər hansısa konkret bir nəşrlə bağlıdır. Kitab nəşrinin əsas tipoloji kateqoriyalarından biri də nəşrin növüdür. O nəşrlərin tipoloji qruplaşmasını ehtiva edir. Hər bir nəşr növü, formalaşmasından asılı olaraq, standart əsaslara malikdir:

- 1) təyinatına görə;
- 2) informasiyanın əlamətinə görə;
- 3) informasiyanın analitik-sintetik işlənməsinə görə;
- 4) əsas mətnin maddi quruluşu, həcmi və tərkibinə görə;
- 5) informasiyanın dövrülüyü, strukturu və xarakterinə görə.

Sadalanən əlamətlər arasında bütün nəşrlər üçün ümumi olanları ayırmaq vacibdir. Hər bir nəşrin spesifik xüsusiyyətləri isə məqsədyönlü təyinatla malikdir və onlar nəşrin funksional rolunu və xarakterini cəmləşdirilmiş şəkildə əks etdirir.

Ədəbi əsərlər janrına görə elmi, bədii, bədii-publisistik, elmi-kütləvi, kütləvi-siyasi, rəsmi, tədris ədəbiyyatına bölünürlər.

Hər bir elmlə yanaşı onun kütləviləşdirilməsinə ehtiyac yaranır və bu ehtiyacı da kitab yerinə yetirir.

Monoqrafiyalar da elmi ədəbiyyatın növü olub konkret bir mövzuya həsr olunmuş elmi-tədqiqat əsəridir (4,114). Monoqrafiya yunan sözüdür: mono-tək, qrafo-yazıram deməkdir. Bu elmi yaradıcılıq işidir, müəyyən problem və ya müasir elm aləmini narahat edən hansısa məsələnin araşdırılması haqqında olan materialın əhatəli şərhidir. Monoqrafiyaları haqlı olaraq elmi əsərlərin əsas janrı hesab edirlər. Burada qarşıya qoyulan problemlər, biliyin müəyyən bir hissəsi və sahəsi tam və əhatəli şəkildə araşdırılır və ya işıqlandırılır. Monoqrafiyalarda eksperimental işlər nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilir (2, 29).

Monoqrafiyalar ayrı-ayrı empirik faktların təsvirindən və onların öyrənilməsindən elmi nəzəriyyənin sistemli şərhinə, elmi axtarışlar strategiyalarının yaradılması üçün keçidə imkan verir. Elmi monoqrafiya bu gün elmin keçdiyi müəyyən yola yekun və gələcək elmi dərkə başlanğıc nöqtədir.

Monoqrafiya elmi kitab nəşri hesab edilir. Əsas məqsədi bir əsərdə bir və ya bir neçə müəllif tərəfindən hazırlanmış bir problem və ya mövzunun ətraflı və tam məzmununa malik olmasını təmin edən bir nəşrdir.

Məzmununa görə monoqrafiyalar fundamental elmi əsərdir. Onun əsasını elmi problemlərin ətraflı işlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olan əvvəlki elmi nailiyyətlərin və əsərlərin yenidən məqsədyönlü tədqiqi təşkil edir.

Təyinatına görə monoqrafiyalar müəyyən bir sahənin – elmi informasiyaların kommunikasiyalar sisteminə aid edilir və yeni-yeni problemlərin həllinə istiqamətləndirilir. Onlar əsas etibarilə tədqiq olunan həmin problemlərinin sahəsi ilə bağlı alim və mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulur.

Elmi nəşr olduğu üçün monoqrafiyalarda tədqiq olunan predmet, onun elmi tədqiqat kimi məqsədi, xarakteri, metodu və nəticələri əksini tapmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi nəşrlərin redaktəsi zamanı elmi ədəbiyyatın janr xüsusiyyətlərinin düzgün işıqlandırılmasına diqqət yetirmək əsas amillərdəndir. Prinsipcə elmi nəşrlərin əsasını təşkil edən elmi ədəbiyyatı, yəni monoqrafiyanı üç hissəyə bölmək olar: giriş, əsas mətn və nəticə. Onların hər birinin öz təyinatı, quruluşu və məzmun dolğunluğu vardır.

Girişdə, ilk növbədə, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsədyönlülüüyü əsaslandırılır, tədqiqatın aparılmasının məqsədi araşdırılır. Bundan əlavə, tədqiqatın aparılması şəraiti, metodu da göstərilə bilər. Eyni zamanda nəticələrin qısa şəkildə xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi və reallaşdırılma səviyyəsi, əsas hissədəki materialın qısa şərhə də monoqrafiyanın girişində əksini tapa bilər.

Giriş, bir qayda olaraq, əgər xülasə məqsədyönlü əsaslandırılmışsa, öhdəsinə düşən vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, onun mövzusu və müzakirə olunan məsələlərin əhatə dairəsi xarakterizə edilir, məqsədin təyinatı əks olunur; tədqiqatın seçimi əsaslandırılır, istifadə olunmuş mənbələr səciyyələndirilir. Həmçinin burada mövcud xülasənin digərləri ilə müqayisədə xüsusiyyəti açıqlanır, informasiyanın analiz və sintezinə yanaşma izah edilir, əsas mətnin kompozisiya quruluşuna, üslub və terminoloji xüsusiyyətinə nəzər yetirilir, müəllif və ya tərtibçilər haqqında məlumatlara yer verir.

Əsas mətnə isə məqsəd, problemin tədqiqi prosesi, mövzunun məqsədyönlülüüyünün şərhə, tədqiqatın aparılmasıdır. Burada qarşıya qoyulan məsələlər və onların həllinin vacibliyini bildirən şərhələr və izahatlar, dəlillər və əsaslandırma göstərilir. Əsas mətnin məqsədi yeni biliyin informasiyanın analizi və sintezi vasitəsilə formalaşdırılmasına xidmət edir.

Elmi ədəbiyyatın əsas mətnini elmi anlayışlar sistemi təşkil edir. Belə elmi anlayışlar bu və ya digər hadisənin, yaxud predmetin elmi dərk edilməsinin vəzifələri, prosesi və nəticələri haqqında təsəvvür yaradır. Janr xüsusiyyətindən asılı olaraq onlar ədəbi vasitələrlə elmi tədqiqatın müəyyən dərəcədə tamlığını əks etdirir. Beləliklə, monoqrafiyaların bir elmi ədəbiyyat kimi məqsədi əsas mətnə qarşıdakı məsələni lazımi səviyyədə işıqlandırmaq, problem açıqlamaq, kitabda elmi problemin hər bir aspektini aydın şəkildə təqdim etməkdir.

Hər bir əsərdə olduğu kimi, elmi əsərdə də müəllif tərəfindən təqdim olunan

informasiyanın daşıyıcısı olan məzmununda müəllif fikrinin realizəsini təmin edən fəsillərin, bölmələrin, paraqrafların arasında məntiqi əlaqənin olması vacibdir. Çünki elmi əsərin strukturu bilavasitə onun məzmunu və şərhinin məntiqi ilə sıx bağlıdır. Məzmunun daşıyıcısı və əsərin əsası kimi mətn, müəyyən mənada, kitabın oxucusu ilə təmasda olub, elmi kommunikasiya sisteminə daxil olur.

Monoqrafiyanın predmet və ya hadisənin təsviri, şərhli məhz əsərin əsas mətnində təqdim edilir: burada şərhin hərəkət trayektoriyası, obyektlərin təsnifatı, onların inkişafının təsviri və s. göstərilir.

Elmi nəşr olan monoqrafiyaların müəllifləri tərəfindən materialın təqdimatında şərhin izahedici növü geniş istifadə edilir. Əksər hallarda belə mətnləri mətn-mülahizələr adlandırırırlar. Çünki onlar elmi sübutu və ya inkar etmə prosesini qeyd edirlər.

Nəticədə aparılan tədqiqatın məntiqi yekununa müvafiq olaraq nəticələr formalaşdırılır, tövsiyələr təqdir edilir, gələcək elmi tədqiqatların mümkün istiqamətləri göstərilir.

Nəticə konkret olmalı, təhlil edilən problemin əldə olunan faktiki səviyyəsi qiymətləndirilməli, monoqrafiyada həllini tapa bilməyən məsələlərin həlli üçün istiqamətlər göstərməli, problemin (sahə və ya predmetin) gələcək inkişafının istiqamətlərinin və perspektivlərinin aşkarlanması haqqında məlumatları özündə əks etdirməlidir. Əgər burada tövsiyələr verilsə, onlar çıxarılan nəticələrdən irəli gələrək əsaslandırılmalı, ölkədaxili və xarici elmi, texniki və istehsalat nailiyyətlərinin tətbiqi sahəsində aydın, konkret təkliflərlə çıxış etməlidir.

Elmi nəşr olan monoqrafiyalarda girişdən əvvəl ön söz, nəticədən sonra isə son söz verilir.

Ön söz ya müəllifin özü tərəfindən, ya da kitabın elmi redaktoru, tərtibçi tərəfindən yazılır. Burada təqdim edilən elmi tədqiqat barədə yığcam məlumat verilir, əsərin müəllifi və ya tərtibçisi oxuculara təqdim olunur, onların elmi fəaliyyətləri işıqlandırılır.

Son söz əsasən tarixi mövzuda olan və ya tərcümə ədəbiyyatlarına yazılır. Son söz elmi problemin müasir anlayışını, müəllifin tədqiqat predmetinin öyrənilməsindəki rolunu, ölkə və xarici alimlərin konsepsiya və yanaşmalarının xüsusiyyətlərini izah edir.

Monoqrafiya elmi əsərlərin daha əhəmiyyətli bir janrıdır. O, elmi biliyin bütün müasir elmi formalarını sistemli şəkildə təsəvvürdə yaradıb realizə etməyə imkan verir. Müəllifin fərdi yaradıcılığının təqdim etdiyi subyektiv və obyektiv məqamların varlığı monoqrafiyanın əsas əlamətlərindəndir. Onun bilik və təcrübəsi, monoqrafiyada həyata keçirə bildiyi metodiki yanaşma burada şərh olunan yeniliyin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Müəllifin şəxsiyyəti və onun elmi səviyyəsi monoqrafiyanın elmi-kommunikativ

əhəmiyyətinə fəal təsir göstərir. Bu da əsərin redaktəsi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Elm insan fəaliyyətinin sferası kimi obyektiv aləmin dərkətmə şəklində əksi, yaranışın sosial istiqamətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu aləmin elmi dərkə prosesinin və nəticələrinin yazılı şəkildə çatdırılması elmi ədəbiyyatın öhdəsinə düşür.

Monoqrafiyaların, bir elmi ədəbiyyat kimi, predmeti elmin əsas formalarının - nəzəriyyə, qanun, təsnifat, problemlər, metodlar və s.-nin elmi kommunikasiyada fəaliyyətini təmin edən elmi anlayışlar sistemidir. Məhz elmi ədəbiyyat elmin belə dərkətmə funksiyalarını - obyektiv həqiqi hadisələrin şərhini, aydınlaşdırılmasını və sistemləşdirilməsini həyata keçirməyə şərait yaradır.

Elmi ədəbiyyatın məzmununda elmi tədqiqatın əhəmiyyət kəsb edən elementlər anlayışının - məqsədin, problem şəraitinin, yekun ehtimallarının, ilkin biliklər və onların öyrənilmə metodlarının, və ən nəhayət, tədqiqatın nəticələri olan yeni biliklərin ifadəsi təqdim edilir. Bundan əlavə, elmi ədəbiyyata dair əsərlər konkret elmin tədqiqat prosesinin xüsusiyyətlərini şərtləndirən müxtəlif komponentlərin inikasidir.

Elmi ədəbiyyatın məqsədyönlü təyinatı elmin müvafiq tələbləri ilə şərtlənir. Bu növ ədəbiyyat elmi biliklərin əsərdə şərh olunmasına imkan yaradır, yəni elmi anlayışların "istehsalını" təmin edir. Bundan əlavə, elmi ədəbiyyat həmin anlayışların qavranılması, bu və ya digər kommunikativ sistemdə istifadəsi üçün zəruri şəraitdir, elmi biliklərin istehlakının təminatçısıdır.

Elmi dərkətmənin çoxçalarlı xarakteri elmi ədəbiyyatın məqsədyönlü təyinatının mürəkkəb daxili strukturunu müəyyən edir.

Monoqrafiya müəllifləri əsərlərinin oxucu ünvanını düzgün təyin etmək qabiliyyətinə malikdirlər: onlar elm fədailəri və elm xadimləridirlər. Oxucu nəinki elmi əsərlə tanış olur, müəllif anlayışını təsəvvüründə canlandırır, o, həmçinin elmi anlayışların müxtəlif məqsədlərini aşkarlayır, məzmunu öz şüurunda tamamlayır və onu (məzmunu) şəxsi nöqtəyi-nəzəri ilə tutuşdurur. Belə hallarda şəxsi mülahizələrdən imtina edilmə halları heç də isnisna olunmur.

Elmi ədəbiyyat bir çox əsrlər ərzində formalaşmışdır. Onun formalaşmasına əsasən elmin tədricən insan fəaliyyətinin sferası kimi xüsusiləşməsi, ədəbiyyatın sosial kommunikasiyanın üsulu olması təsir etmişdir.

Elmi əsərin özünəməxsus müxtəlif növlərə ayrılan fərqləndirici xüsusiyyətləri mövcuddur. Monoqrafiyada qarşıda duran elmi məsələnin həllinə doğru yönələn faktların hərtərəfli təhlili onun məqsədyönlü istiqamətləndiricisidir. Buraya qarşılıqlı əlaqələrin, qarşılıqlı asılılığın və arqumentləşdirilmiş dəlil və əsasların, nəzəri ümumiləşdirilmələrin, faktların, məntiqi nəticələrin və praktiki tövsiyələrin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi

daxildir.

İstənilən cəmiyyətdə və ölkədə elmi ədəbiyyatın rolu olduqca önəmlidir. Elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi, kompüterləşmə və s. elmi ədəbiyyatın daha çox inkişaf etməsini şərtləndirir. Elmi monoqrafiyaların əhatə dairəsi olduqca genişdir. Onlar maarifləndirici nəşr olmaqla yanaşı informasiya daşıyıcısı rolunu da ifa edir (3, 25-26).

Elmi ədəbiyyatın orijinal mətninin üzərində işləyərkən nəşriyyat redaktoru hadisələrin təqdimatının ardıcılığına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Bütün kitablarda olduğu kimi, hər bir elmi ədəbiyyat da özünə münasib **kompozisiyaya** malikdir. Ümumilikdə əlyazmaya olan tələblər onun kompozisiya quruluşuna da aiddir. Monoqrafiya mətnini redaktə edən hər bir nəşriyyat redaktoru əlyazmanın kompozisiyasının bir sıra tələblərə cavab verməsinə diqqət yetirməlidir:

1. Kompozisiya əlyazma mətninin qarşıya qoyduğu məsələlərin həllində ən yaxın köməkçi olmalıdır.

2. Kompozisiya mətnin məntiqinə müvafiq olmalıdır.

Elmi əsəri yazan, tərtib edən müəllif və ya müəllif kollektivi onun kompozisiyasını oxucu auditoriyasına çatdırmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Elmi ədəbiyyatın kompozisiyasına olan tələblərdən biri də materialın dəqiq plan əsasında işlənməsidir. Mətnin kompozisiyası, onun prinsipləri və xüsusiyyətləri haqqında danışarkən, ilk növbədə, əsərin planı düşünəlməlidir. Mətnin kompozisiyası elmi təhlil və keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsində əsas yer cümlələr arasında kompozisiya əlaqələrinin mahiyyətinə aiddir. Bu əlaqələr özünü bütün mətn boyu bildirir. Kompozisiyanı və məzmunu biri-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər kompozisiya prinsipinə mətnə uyğun deyilsə, elmi əsəri tam və bitmiş hesab etmək mümkün deyil.

Elmi nəşrlərin kompozisiya və quruluşunda mühüm rollardan birini də müxtəlif illüstrativ materiallar oynayır. Real həqiqəti əksətdirmə xüsusiyyətinə görə illüstrativ materialları iki növə ayırmaq mümkündür: elmi-anlaşılan (qrafiklər, sxemlər) və sənədli (fotolar).

Monoqrafiya müəllifi əsərin aparatına, ilk növbədə, onun mündəricatına fikir verməlidir. Müəllif çalışmalıdır ki, onun müvafiq oxucu auditoriyasına təqdim etdiyi əsərin hansısa fəslə və ya bölməsi digərindən güclü və ya zəif olmasın. Odur ki, müəllif əsərinin oxucuya qədər uğurlu olub-olmamasını özü müəyyən etmiş olmalıdır.

Hər bir elmi ədəbiyyatın elmi rəyçisi olmalıdır. Monoqrafiyaya rəy verən mütəxəssis müvafiq bilik sahəsinə dərinlən bələd olmalı, əsərdəki problemlərlə əlaqədar dövlətin sənəd, material və qərarlarını, tədqiq edilən problemə dair hər hansı bir analoqun olub-olmaması məsələlərini dəqiq bilməlidir. Çünki onun verdiyi rəy əsərin hansı səviyyədə dəyərli olmasını bildirir.

Elmi əsər bütün hallarda inkişafetdirici rola malik olmalı, həm də ideya

cəhətdən qüsuruzluğu ilə diqqəti çəkməlidir. Məzmun və formanın vəhdəti elmi ədəbiyyatın əsas amllərindəndir. Məzmunla formanın vəhdətinə nail olmaq hər bir müəllifin başlıca öhdəliyidir.

Əlyazmalarda verilən terminlər, sxemlər, cədvəllər, illüstrasiyalar geniş dərkətdirmə xüsusiyyətinə malik olduğundan müəllif onların tərtibinə də xüsusi diqqət yetirməlidir.

Monoqrafiya elmi ədəbiyyat olduğu üçün faktlara əsaslanır. Bu faktlar da üç əsas tələbə cavab verməlidir:

1. Tipiklik – cəmiyyət həyatının əsas qanunauyğunluqlarını əks etdirməli;
2. Siyasi və elmi əhəmiyyət daşımalı;
3. Müvafiq oxucu auditoriyasının marağını təmin etməlidir.

Elmi ədəbiyyatın predmeti (informasiyanın xarakteri) eyni zamanda elmin predmetidir. Bu predmetin düzgün qiymətləndirilməsi və tədqiq edilməsi xüsusi dəqiqlik tələb edir. Burada heç bir sarpmalara yol verilməməlidir.

Monoqrafiyanın strukturu təhlil edilib qiymətləndirilərkən əsas diqqət təqdim olunan məsələnin dəqiq qoyuluşuna, oxucu auditoriyasının nəzərə alınmasına, tədqiqatın nəticələrinin göstərilməsinə doğru yönəlməlidir.

Elmi əsərdə də, digər nəşrlərdə olduğu kimi, məzmunun bütün təsvir vasitələri – mətn, formullar, illüstrasiyalar, cədvəllər, həmçinin ədəbi janrın informasiya, analitik, bədii-publisistik elementləri istifadə olunur.

Elmi ədəbi əsərlərin struktur komponentləri belə sistemləşdirilir:

- **əsas mətn** - elmi ədəbiyyatın predmetini və ya hadisənin əsasını təşkil edən biliklər təsbit olunur;

- **əlavə mətn** - elmi ədəbiyyatın predmetinin və ya hadisənin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif formalarda və məzmununda verilir.

- **izahedici mətn** - tanıdan və populyarlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirən nümunələrdə əksini tapır.

- **qavramanın təşkili aparatı (metodiki aparat)**- strukturun əsas komponentidir. Bu komponent elmi ədəbi əsərlərin predmetinin qavranılmasında yardımçı rolunu oynayır və tədris prosesinin müstəqil qavrayış fəaliyyətini istiqamətləndirir. Qavramanın təşkili aparatına müxtəlif suallar, tapşırıqlar, cədvəllər, illüstrasiyalara şəkildə sözlər və s. aiddir.

- **müxtəlif səpkili illüstrasiyalar** - rəngli, ağ-qara illüstrativ materiallar, çertyojlar, sxemlər, xəritələr məhz bu qəbildəndir.

-**istiqamətləndirici aparat** - giriş, mündəricat, rubrikalar, göstəricilər və s.-ni əhatə edir. Onlar ümumilikdə tədris ədəbiyyatının məzmun və strukturunu istiqamətləndirir, kitabla müstəqil iş vərdişlərini aşılayır.

Biliklərin qavranılması məsələsi elmi ədəbiyyatın strukturuna həlledici təsir göstərir. Elmi ədəbiyyatın metodiki təhlili zamanı biliklərin qavranılmasının keyfiyyətlə həyata keçirilməsində strukturun bu və ya digər komponentinin rolu daim diqqətdə olmalıdır.

Elmi ədəbiyyatın predmetinin xarakteri, oxucu ünvanı (yaş tərkibi) tədris ədəbiyyatının kompozisiyasını və materialın şərhini müəyyənləşdirir. Bu predmet elm kimi şərh edilməli, mövcud elmin məntiqi, elmi metodu nəzərə alınmalıdır. Əsərin materialı elə qruplaşdırılmalı və məntiqi cəhətdən elə qurulmalıdır ki, hər bir hissəsi tematika nöqtəyi-nəzərincə tam təqdim edilsin və həmin predmetin dərk edilməsində müəyyən dərəcədə yeni pillə olsun (4, 15-16).

İrəlidə qeyd edildiyi kimi, kitabın bütün hissələri arasında daxili məntiq mövcuddur. Bu məntiqdə kitabın həm kompozisiyası, həm də strukturu açıqlanır. Nəinki elmi-kütləvi ədəbiyyatda, eləcə də digər əsərlərdə şərh bir qayda olaraq mühakiməni tələq edir. Mühakimə iki növdür:

1) **deduktiv mühakimə** – ümumi mülahizələrdən fərdi nəticələrədək;

2) **induktiv mühakimə** – xüsusidən ümumiyyə, yəni ayrı-ayrı faktlardan ümumiliyədək (5).

Monoqrafialarda məntiqi və tarixi şərhətmə metodlarından istifadə edilir.

Məntiqi metod müəllif mülahizələrini izləməyə imkan verir, elmi tədqiqatın modelini yaradır, bu və ya digər obyektin ətraflı tədqiqini verir. Şərh səbəb və təhqiqatın göstərilməsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin elementi və nəticəsi, strukturun ümumilikdə və ya ayrı-ayrı hissələrinin tədqiqi əsasında qurulur. Məntiqi metod materialın fikri fraqmentlərə ayrılması ardıcılığını şərtləndirir. Bu metod yüksək informasiyalılığı ilə fərqlənir.

Şərh tarixi metodu hadisə və predmetin inkişaf prosesinin xronoloji ardıcılıqla verilməsinə imkan yaradır. Bu metod dinamikdir və dərkətmədə çətinlik yaratmır.

Məzmunun məntiqi və tarixi şərh metodlarının əlaqəliliyi elmi ədəbiyyatın quruluşu metodlarının dərkətmə münasibətində nisbətən mürəkkəb əsas malikdir.

Abstraklıqdan konkretliyə çıxış metodu tədqiq edilən predmet və ya hadisə haqqında konkret biliyi dərin elmi anlayışlar əsasında sintezləşdirməyə imkan yaradır. Sintez, adətən, sadə abstraklıqdan başlayır və elmi anlayışın mövcud müəyyənləşdirilməsinin çoxşəkilli sintezinin vəhdətini göstərir.

Spiral metodu tədqiq edilən elmi ədəbi əsərdə predmet və hadisənin əlamətlərinin tədrisən açılmasını və inkişafını şərtləndirir. O, nəinki elmi materialın strukturunu əks etdirir, eyni zamanda oxucu dərkətməsinə də istiqamətverici təsir göstərir. Spiral metodu fikrin, hər dəfə yeni, daha yüksək dərəcədə ümumiləşdirilmiş təkrarı yolu inkişafına əsaslanır.

Elmi əsərlərdə təqdim olunan tələblərin yerinə yetirilməsində **terminlər** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məzmunun əsas şərhətmə vasitəsi dərkətmə aparatı olan elmi mətnlərdə terminoloji leksikaya mühüm əhəmiyyət verilir. Elmi terminologiyanın istifadə edilməsi məzmunun şərhinin dəqiqliyini təmin edən daha optimal variantdır.

Uyğun tərminlərin və leksik, qrammatik və sintaktik dil-üslub vasitələrinin dəqiq seçilməsi fikrin adekvat və birmənalı təqdimini təmin edir (6, 11).

Hər bir elmi ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi onun sorğu aparatıdır. Aparat elmi nəşrlərin mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün oxucuya kitaba "daxil olmağa" imkan yaradır.

Sorğu aparatının vacibliyi və əhəmiyyəti oxucunu kitabın məzmunu ilə tanışlığa yardım etməkdən, kitabdan istifadəni asanlaşdırmaqdan, lazım olan məlumatı vaxt itirmədən, heç bir səhvə yol vermədən axtarılıb tapmaqdadır. Aparat mövcud kitabla digər informasiya mənbələri arasında, əlaqələndirici orqan rolunu ifa edir, onun elmi-kommunikativ axında yerini müəyyənləşdirir. Elmi kitabın aparatının informasiya-arayış məsələlərinin həlli zamanı informasiyalar axınında hansısa kitabı axtarılıb-tapmaq və onun məzmunu haqqında məlumatın rolu böyükdür. Hələ keçən əsrin ortalarında alimləri elmin informasiya təminatı ilə bağlı vəziyyəti olduqca narahat edirdi. O vaxtlar akademik S.İ.Vavilov yazırdı: "Müasir insan kitabxanalar Himalayının qarşısında qum içərisindən qızıl zərrəcikləri axtaran qızılaxtaranlara bənzəyirlər".

Elmi kitabın aparatı bütün axtarış variantlarında, əsasən də, avtomatlaşdırılmış axtarışda əsas eyniləşdirmə elementi kimi çıxış edir. Standarta müvafiq olaraq sorğu aparatı əsərin müəllifinin mətn orijinalının tərkibinə daxil olunur.

Monoqrafiyaların sorğu aparatına əksər hallarda elmi kitablarda əksini tapan qeydlər və şərhlər də daxildir.

Qeydlər sırf arayış xarakteri daşıyır. Onlar mənbə haqqında qısa məlumat və istinad verir, xarici mətnlərin tərcüməsini təqdim edir, hansısa əlavə faktı şərh edir.

Şərhlər çap olunan mətnlərin izahatını verir, tərtibçi və ya redaktorun onlara olan rəyini bildirir.

Elmi nəşrlərin aparatına bir qayda olaraq predmet, ad, terminoloji və s.-nin göstəriciləri də daxil edilir. **Göstəricilər** aparatın ən mühüm elementlərindən biridir, naviqasiyanı, informasiya arayışını, mətnin istqamətini, kitabdan istifadənin asanlaşmasını təmin edir.

Monoqrafiyanın spesifik göstəricisindən biri də mündəricatdır. **Mündəricat** əsas axtarış-məlumat elementi kimi nəşrin aparatının tərkibinə daxildir. Mündəricata fəsilələr, bölmələr, paraqraflar daxildir. Məlumat-axtarış elementi olduğu üçün mündəricatı kitabın əvvəlində təqdim etmək daha məqsədyönlü olar.

Elmi kitabın aparatının daha bir əsas elementi də əlavələrdir. **Əlavələr** tədqiqatın yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayan əlavə istifadə materiallarıdır. Əlavələrə, əsasən nəticələrin təsdiqi üçün tələb olunan material daxil edilməlidir.

Elmi monoqrafiyalarda **sitat və istinadlara** da geniş yer verilir. Sitatların istinad mənbələrini həm sətiraltı, həm də arxada təqdim etmək mümkündür. Lakin əksər hallarda mənbələri sonda vermək daha məqsədyönlü hesab edilir. Bəzi alimlərin fikrincə, sətiraltı istinad mənbələri oxucunun fikrini əsas mətnə yayındırır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, elmi monoqrafiyalarda sorğu aparatı iki funksiyanı yerinə yetirir: o, həm kitabın mətninin izahatını verir və onu sistemləşdirir, həm də gələcəkdə predmetin öyrənilmə yollarını göstərir (6, 22).

Görkəmli şəxsiyyətlərə həsr olunmuş biblioqrafik monoqrafiyalarda haqqında söhbət açılan mütəxəssisin əsas elmi işləri təqdim edilə bilər. Bu da oxucu üçün istinad mənbəyi kimi deyil, məhz həmin şəxsiyyətin elmi yaradıcılığının təqdimatı xarakterini daşıyır.

Səyahət xarakterli monoqrafiyalarda analoji məlumatlar verilə bilər. Bundan əlavə, belə nəşrlərdə bəzi hallarda tədqiqatçının tədqiqi ilə məşğul olduğu xalqın adət-ənənələri, yaşayış tərzini haqqında da söhbət açmaq mümkündür. Belə hallarda coğrafi adların terminoloji göstəricisini də təqdim etmək məqsədyönlüdür. Coğrafi göstəricilər əsas mətni dolğunlaşdırır və daha oxunaqlı edir.

Elmi-kütləvi xarakterli monoqrafiyalar da elmi nəşrlər kimi müxtəlif elmi biliklərin inkişafına və təbliğinə xidmət edir. Bu monoqrafiyaların da əsas predmeti elm və elmi tədqiqatlardır: elmi tədqiqatların nəticələri, tədqiqatın obyektini, elmi problem, məqsəd və metodu, tədqiqatın aparılma şəraiti, tədqiqatın əsasını təşkil edən faktlar, istifadə materialı və s.

Elmi-kütləvi nəşrlərin mövzu dairəsi olduqca geniş və əhatəlidir. O, cəmiyyətin tələbatı və oxucu marağı ilə müəyyənləşməlidir. Elmi-kütləvi nəşrlərin təyinat məqsədi elmi biliklərin, texnikanın, mədəniyyətin və s.-nin geniş oxucu kütləsi arasında təbliği və yayılmasıdır.

Elmi-kütləvi biblioqrafik əsərlərin müəllifləri elmi bilikləri təbliğ etməklə elmdə olan son yeniliklərdən söhbət açır, bununla da müvafiq sahənin oxucu kütləsini maarifləndirməklə elmin yeni bilikləri ilə tanış edir, gələcək dərk etmə maraqları oyadaraq, onun yaradıcılıq meyillərini inkişaf etdirirlər.

Belə monoqrafiyaların mühüm məqsədlərindən biri də oxucunun elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaqdır. Elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması insanların elmi biliklərlə təması, onlarda elmin qavranılması, elmi-texniki tərəqqinin məqsədinin dərk edilməsi xüsusiyyətlərinin inkişafı ilə həyata keçirilir. İncəsənətə dair elmi-kütləvi əsərlər estetik tərbiyənin funksiyalarını yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmin inkişafını izləyən hər bir şəxsə – istər humanitar sahə olsun, istər təbiət elmləri sahəsi olsun, istərsə də dəqiq elmlər sahəsi olsun, özünün elmi dərk etmə dairəsini inkişaf etdirmək əsas məqsədlərdən biri kimi vacib və əhəmiyyətlidir.

Oxucuda elmi dərkətmə dairəsinin genişləndirilməsinə yardımçı məhz elmi-kütləvi nəşrlərin qarşıya qoyduğu məqsədləri, aşılacağı bilikləri dərindən qavramaq ola bilər.

Müasir şəraitdə elmi kütləvilik məsələləri genişlənmiş və nisbətən mürəkkəbləşmişdir, çünki oxucu sanki təkmilləşmiş, ümumiyyətlə, tamamilə dəyişmişdir. Bununla yanaşı, elmi-kütləvi kitabların da funksiyaları genişlənmişdir. Belə kitablara nəinki geniş oxucu kütləsi, eyni zamanda müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərən alim və mütəxəssislər də ehtiyac duyurdu. Onlar həm təhsil alan, həm də artıq təhsilini başa vuranlar üçün faydalıdır. Ali təhsilli şəxslər üçün bu monoqrafiyalar daha çox əhəmiyyətlidir, onlar bu dövrdə daha artıq səmərəli olur. Çünki artıq biliklərə yiyələnmək müstəqil həyata keçirilir və bu işdə elmi-kütləvi monoqrafiyalar öz müsbət təsirini göstərir. Müasir elm və texnikanın problemləri geniş şəkildə həkimi, müəllimi, hüquqşünası, artisti, rəssamı eyni dərəcədə dərindən maraqlandırır.

Deməli, elmi nəşrlər artıq ümumi tələbata çevrilib. Bununla bərabər, onlar hamı üçün eyni dərəcədə səmərə kəsb etmir. Hər bir sahənin özünə uyğun elmi nəşrləri mövcuddur. Çünki elmi kitabların oxucularını biri-birindən ayırmaq həlli çətin olan bir məsələdir. Bu kitabların oxucu auditoriyası hamını – orta məktəb şagirdlərindən tutmuş, alimlərdək əhatə edir.

Bütün elmi monoqrafiyalardakı şərhərdə yalnız bir problem, bir mövzu haqqında məlumatlar verilir. Bu, hansısa bir kəşfə, ixtiraya, teoremin yaradılmasında, elmi axtarışların problemi, elmin təşəkkülü və inkişafı və s.-də təzahür edir. Şübhəsiz ki, elmin inkişaf etdiyi, elmi problemlərin həlli olduğu yerdə tədqiqatçılar, alimlər də, onların elmi bioqrafiyaları da mövcuddur.

Elmi monoqrafiyalarla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətlərin həyatından, elmi fəaliyyətindən, yaradıcılığından bəhs edən əsərlər də monoqrafiya adlanır. Belə monoqrafiyalar bioqrafik əsər adlanır. Belə əsərlərdə alimin dünyagörüşünün formalaşması göstərilir, onun elm sahəsindəki sərvətləri əksini tapır. Məhz bu baxımdan bioqrafik monoqrafiyalar əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzusunun alimlərin elmi məqsədlə səyahətlərinin tərtibi təşkil edən elmi əsərlər də monoqrafiya adlanır. Burada da, digər elmi bioqrafik monoqrafiyalarda olduğu kimi, söhbət alimin tərcümeyi-halından və elmi yaradıcılığından, ölkələr və materiklərdən, təbiət və əhalidən gedir. Səyahətlər haqqında olan elmi-kütləvi nəşrlər də informasiya xarakterinə görə bilavasitə monoqrafiyaya aid olunur. Çünki bütün elmi əsərlərin mahiyyətcə problemləri, tədqiqat istiqaməti, mövzu və mətnin xarakteri eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

Elmi monoqrafiyaları mütaliə edən hər bir oxucu oradan tədris ədəbiyyatlarından olduğu kimi faydalanır, biliklərini təkmilləşdirir və yaxud inkişaf etdirir, elmin müasir və gələcək nailiyyətləri haqqında təsəvvürə malik olurlar.

Monoqrafiya - problemi və mövzusu elmin nisbətən məhdud konkret bir

sahəsini əhatə edən elmi nailiyyətin əksidir. Monoqrafiyalar hər bir halda elmə xidmət edir, elmin nailiyyətlərini, görkəmli alimlərin elmi fəaliyyətlərini geniş oxucu kütləsinə çatdırır, elmi axtarışların nəticələrini şərh edir və gələcək elmi axtarışlar haqqında məlumatlar təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Umudlu İ. Kitab nəşri bu gün. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2004. – 322 s.*
2. *Редактирование отдельных видов литературы / Под ред. Н.М.Сикорского. Москва, "Книга", 1987. – 398 с.*
3. *Vəliyev İ. Redaktənin əsasları. Bakı, Günəş, 2005. – 96 s.*
4. *Санйева У.Н. Əlyazma üzərində redaktor işi. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007. – 90 s.*
5. *Каплан Г.Д. Редактирование отраслевой литературы. М.: Искусство, 1961.*
6. *Антонова С.Г. Редакторская подготовка изданий. www.mgpi.ru*

Ш.Т.ГУЛИЕВА

МОНОГРАФИЯ – ОДИН ИЗ ВИДОВ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРА РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об одном виде научной литературы – монографии. Автор в основном останавливает внимание на содержании читательской аудитории монографии. А также на цели, характере, методе и выводах монографии, как вида научной литературы, использовании авторами объяснительного текста для пояснения материала.

SH.T.QULIYEVA

**MONOGRAPHY IS ONE OF THE TYPES OF SCIENTIFIC
LITERATURE
SUMMARY**

The article describes about monography as one of the form of scientific literature. The author mainly focuses on the content and reader's audience of monography as well as to the nature of the method and conclusions of the monography as a kind of scientific literature and using by authors of explanation text to explain the materials.